

(Ne)uspješno studiranje: osobni izbor ili posljedica hrvatskoga sustava visokoga školstva

Dejana Bouillet

Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
e-mail: dejana.bouillet@ufzg.hr

Anja Gvozdanović

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
e-mail: anja.gvozdanovic@idi.hr

SAŽETAK Ovaj je rad usmjeren analizi načina na koji studenti doživljavaju hrvatski sustav visokoga obrazovanja i činitelje (ne)uspješnoga studiranja, temeljem kvalitativnoga istraživanja provedenoga u kontekstu širega istraživanja obilježja hrvatskih studenata kao društvene elite u nastajanju. Svrha rada je sadržana u analizi načina na koji studenti doživljavaju hrvatski sustav visokoga obrazovanja i činitelje (ne)uspješnoga studiranja putem ispitivanja načina na koji studenti doživljavaju Bolonjski proces i utvrđivanja činitelja koje studenti smatraju odgovornima za uspješan, odnosno neuspješan završetak studija. Istraživanjem su provjerene tri hipoteze. Prvom se hipotezom pretpostavlja da studenti prema sustavu visokoga školstva izražavaju visoku razinu kritičnosti, pri čemu je njihovo nezadovoljstvo uvjetovano različitim činiteljima. Drugom se hipotezom pretpostavlja da studenti neuspješnost studiranja pretežno objašnjavaju individualnim obilježjima studenata u kombinaciji s nepovoljnim uvjetima studiranja. Trećom je hipotezom pretpostavljeno da su okolnosti vezane uz doživljaj sustava visokoga školstva i činitelje studiranja ovisni o socijalnim obilježjima studenata. Rezultati podržavaju prvu i drugu hipotezu, dok potvrda treće hipoteze iziskuje daljnja kvantitativna istraživanja.

Ključne riječi: studenti Zagrebačkoga sveučilišta, Bolonjski proces, učinkovitost studiranja, sustav visokoga školstva.

Primljeno: studeni 2008.

Pribvačeno: prosinac 2008.

Copyright © 2008 Institut za društvena istraživanja u Zagrebu – Institute for Social Research in Zagreb
Sva prava pridržana – All rights reserved

1. Uvodna razmatranja

Glavni cilj suvremene obrazovne politike je povećavati doprinos obrazovanja i odgoja nacionalnom rastu i razvoju. Nacionalni rast i razvoj višedimenzionalan je fenomen koji se sastoji od optimalnoga osobnog razvoja svakoga građanina zemlje, rasta i razvoja nacionalnoga gospodarstva, političkoga (demokratskog) razvoja društva kao otvorenoga civilnoga društva, te kulturnoga razvoja zajednice i svakoga pojedinca. U društvu znanja i na znanju utemeljenoga gospodarstva, odgojem se i obrazovanjem unapređuje kvaliteta ljudskoga kapitala o kojoj ovisi ostvarivanje razvojnih ciljeva zemlje. Za nacionalni boljitak neke zemlje u današnje vrijeme glavni razvojni resursi nisu više zemlja, sirovine i energija, nego su to dobro osposobljeni i na razvoj orijentirani ljudi. Najveća prednost Europske unije u poticanju njezine gospodarske konkurentnosti je njezin kapacitet stvaranja i uporabe znanja, uz pomoć velikoga potencijala njezine radne snage i socijalnoga konsenzusa koji postavlja temelje iskorištavanja tih čimbenika (*White Paper on Education and Training*, 1995.; *Prema društvu koje uči*, 1996.:55).

Prema tome, društvo znanja kojem Hrvatska teži, podrazumijeva znanje kao temelj razvoja društva, te obrazovanje kao dio toga trenda (Baranović, 2006.). Konkretnije, društvo znanja objedinjuje četiri važna elementa: obrazovanje, informacijsku infrastrukturu, pravni i ekonomski okvir te inovacijski sustav. “Vrlo su česta nerazumijevanja u tumačenju pojma društva znanja, a ono bi se najjednostavnije dalo definirati kao društvo koje svoj razvoj temelji na znanju, društvo koje stvara, dijeli i koristi stečena znanja za dobrobit i razvoj svojih članova. Posebno mjesto u ocjenjivanju društva znanja zauzimaju inovativnost te obrazovanje i obučenost pojedinaca i sustava.” (Mujić, 2007.:290). Kada govorimo o ocjenjivanju našega društva znanja, prema indeksima Svjetske banke (društvo znanja, gospodarstvo znanja, obrazovanje, ICT, regulativa i inovacije), Hrvatska se nalazi na 39. od ukupno 128 mjesta, što naizgled ne djeluje zabrinjavajuće. No, u odnosu na zemlje Europske unije, Hrvatska se na ljestvici nalazi jedino ispred Bugarske koja je na 41. mjestu (http://info.worldbank.org/etools/kam2/KAM_page5.asp#c48).

Budući da Hrvatska teži članstvu u Europskoj uniji, visokoškolsko je obrazovanje potrebno sagledati iz europske perspektive. Naime, kao što dokumenti Europske unije naglašavaju “vidljivo je da su izazovi globalizacije i razvoj ekonomije utemeljene na znanju doveli do značajnoga zaokreta u stavu prema obrazovanju, te mu dali strategijski značaj i u ekonomskom i u društvenom razvoju Europe” (Baranović, 2006.:19). Upravo stoga vodeće članice Europske unije usuglasile su se oko zajedničke ideje za stvaranjem europskoga prostora visoke naobrazbe, kao i ujednačavanjem europskoga visokoškolskog sustava kroz koji bi se učinkovitije mogao uspostaviti zajednički osjećaj pripadnosti Europskoj uniji, odnosno putem kojega bi se gradio zajednički (nad)identitet (Polić Bobić, 2005.). Osim toga, cilj je bio osnažiti obrazovnu, gospodarsku, kulturnu i znanstvenu konkurentnost Europske unije u odnosu na SAD i azijske zemlje (*Realising the European Higher Education Area – Achieving the Goals*, 2005.). Usvojena je Lisabonska strategija kojom je 2000. godine Europsko vijeće postavilo cilj “da Europska unija do 2010. postane

najdinamičnije i najkonkurentnije gospodarstvo svijeta, sposobno za održiv razvoj, temeljeno na znanju, sposobno ponuditi brojnija i bolja radna mjesta, te okruženje u kojem vlada socijalna kohezija i očuvan okoliš” (<http://www.entereurope.hr/news.aspx?newsID=53&pageID=141>).

Obrazovanje je shvaćeno kao mehanizam pomoću kojega se osigurava odgovarajuća kvaliteta radne snage i socijalna integracija pojedinaca, što vodi jačanju ekonomskih i društvenih pretpostavki Europske unije za kompeticiju na globalnoj razini. Sveučilišta su ključni faktori u konstruiranju društva znanja: održavanjem nastave šire znanje, istraživanjima koja provode otvaraju znanstvene mogućnosti, potiču inovacije, te prenose znanje ostatku društva, surađuju s industrijom i privatnim sektorom. Doprinos sveučilišta društvu puno je značajniji od ekonomskoga i tehnološkoga napretka, s obzirom da održava kulturu koja njeguje okruženje za stvaranje cjelovitih osoba sa sveučilišnom diplomom (van der Ploeg, Veugelers, 2008.).

U cilju povećanja mobilnosti i konkurentnosti buduće visokoobrazovane radne snage Europske unije, različite obrazovne sustave potrebno je prilagoditi i učiniti ih usporedivima. Potreba stvaranja europskoga prostora visoke naobrazbe prvi je puta artikulirana u *Povelji europskih sveučilišta* potpisanoj 1988. godine¹. Deset godina poslije, 1998. *Sorbonskom deklaracijom*, punoga naslova *Zajednička deklaracija o usklađivanju gradnje europskoga sustava visoke naobrazbe*, počinje obnova visokoškolskoga sustava koju slijedi *Zajednička deklaracija europskih ministara naobrazbe* potpisana 1999. godine u Bologni, naslova *Europski prostor visoke naobrazbe*, odnosno *Bolonjska deklaracija* (Polić Bobić, 2005.). Tom se deklaracijom države članice obvezuju (*Prvi koraci u Bolonjskom procesu*, 2005.):

- prihvatiti sustav usporedivih stupnjeva i uvođenja dodatka diplomi;
- prihvatiti sustav temeljen na dvama glavnim ciklusima, preddiplomskom i diplomskom;
- uvesti ECTS bodovni sustav, promicati mobilnost studenata i nastavnika;
- jačati europsku suradnju u osiguravanju kvalitete, kako bi se razvili usporedivi kriteriji i metodologija, te implementacija europske dimenzije u viskom školstvu, tj. u kreiranju nastavnih programa i sl.

Hrvatska je potpisnicom ove deklaracije postala 2001. godine te se obvezala da do 2010. implementira sve pripadajuće komponente reforme visokoga školstva. Implementacija postavki Bolonjske deklaracije podrazumijevala je reformu ustrojstva samoga sustava, s obzirom da u Hrvatskoj nije postojalo integrirano sveučilište,

¹ Radi se o *Magna Charta Universitatum* iz rujna 1988. godine, dokumentu koji je u Bologni, u čast devetstote obljetnice najstarijega europskog sveučilišta, potpisan od strane rektora 388 europskih sveučilišta, a kojim se, kao osnovna načela, promoviraju autonomija sveučilišta, međusobna neodvojivost nastave i istraživanja, uloga sveučilišta u postizanju sveopćih znanja koja nadilaze geografske i političke granice, te potreba različitih kultura za međusobnim upoznavanjem i utjecajem (Kukić, Čutura, Mabić, 2008.:2).

nego fakulteti kao pravne osobe koje su se autonomno razvijale. Dakle, hrvatska sveučilišta se sve do 2004. godine, kada je donesen Zakon o znanosti i visokom obrazovanju koji omogućava integraciju, nisu ni mogla reformirati kako bi bila nalik europskima (Polić Bobić, 2005.).

Motiv uključivanja Hrvatske u Bolonjski proces, odnosno provođenja ključnih reformi visokoga školstva, nije samo političko približavanje Europskoj uniji, nego i podizanje učinkovitosti studiranja u Hrvatskoj. Koliko će novi sustav biti učinkovit i, što je još važnije, kakva će biti kvaliteta preddiplomskih i diplomskih studija, tek ćemo vidjeti. Naime, diplome prvih prvostupnika u povijesti hrvatskoga visokog školstva očekuju se tek krajem 2008. godine. Radi se o generaciji koja je fakultet upisala 2005./2006. školske godine. Te je godine sveučilišne studije ukupno upisalo 110.989 studenata (*Statističke informacije*, 2008.:35), čak 25% više nego četiri godine ranije, kada je neki studij upisalo 83.475 studenata (*Statističke informacije*, 2005.:33). Prema podacima Državnoga zavoda za statistiku, akademske godine 2006./2007., do kada su po starom sustavu (4 godine studija + 2 apsolventske) studenti generacije 2001./2002. očekivano trebali završiti fakultet, diplomiralo je tek 14.518 studenata ili 17% upisanih. Naravno, ovaj se podatak treba uzeti s rezervom jer za utvrđivanje prolaznosti studenata ne postoje precizni statistički podaci. Procjenjuje se da tek trećina upisanih studenata uistinu diplomira (Divjak, 2005.), što je za sustav visokog obrazovanja i same studente, sasvim sigurno, poražavajući podatak. S time se u vezi kao jedan od prioriteta Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa izdvaja omogućavanje studentima da u kraćem roku dobiju prvu visokoškolsku kvalifikaciju, odnosno da se do 2010. godine poveća postotak upisanih studenata koji završavaju studij s trenutačnih 33% na 50% (Primorac, 2008.). Ostvarivanjem opisanoga cilja postiglo bi se i skraćivanje vremena studiranja, budući da je prije uvođenja Bolonjskoga procesa prosjek studiranja bio 7,5 godina (Primorac, 2008.). U intervjuu za *Vijenac* 2007. pomoćnica ministra znanosti, obrazovanja i športa, Zrinka Kovačević, naglašava da će Bolonjska reforma pozitivno utjecati na udio studenata koji završavaju studij time što studentima omogućava da prvu visokoškolsku kvalifikaciju dobiju nakon kraćega vremena studija. Također, s povećanjem kvalitete studija utjecat će se istodobno na vječne studente i na studente koji odustaju od studija: prvima će biti teže zauvijek ostati na fakultetima, a drugima će biti lakše dobiti potporu za dovršetak studija (Vijenac, 2007.). Kao činitelje niske stope diplomiranih studenata Zrinka Kovačević prepoznaje sustav socijalne potpore, smatrajući da postojeće beneficije u dovoljnoj mjeri ne potiču završavanje studija. S druge strane, postoje istraživanja kojima je utvrđeno da stipendiranje studenata itekako utječe na studentsku uspješnost. "Studenti koji studiraju uz financijsku potporu Ministarstva pokazuju značajno bolju emocionalnu prilagodbu. Može biti da studenti koji sami, odnosno njihovi roditelji, plaćaju studij osjećaju veće opterećenje i odgovornost da budu uspješni. Takav pritisak može pridonositi slabijoj emocionalnoj prilagodbi, odnosno poticati razvoj specifičnih emocionalnih teškoća" (Živčić-Becirević i sur. 2007.:137). Drugim riječima, za emocionalno prilagođenije pojedince izglednije je da će bezbolnije i s više uspjeha doći do diplome. Koliko su uvjeti studiranja važni za psihološko stanje studenata, pokazuje i istraživanje kojim je utvrđeno da 63,9% studenata osjeća tjeskobna stanja vezana uz studij i strah od neuspjeha, da ima teškoće s učenjem i polaganjem ispita, te da 42,2% studenata izražava nezadovoljstvo

studijem i nedostatak motivacije (Bezinović i sur., 1998.). Naime, "tjeskobna stanja, uz osjećaj osobne neefikasnosti na studiju, mogu ozbiljno interferirati s kvalitetnim studiranjem, biti zapreka ostvarivanju primjerenoga akademskog uspjeha i eventualno biti faktor koji značajno utječe na odluku o odustajanju od studija" (Bezinović i sur., 1998.:534). Prema tome, izrazito je važno da sustav svojim funkcioniranjem ne bude dodatan teret studentima koji uspijevaju završiti fakultet, a čiji je broj za ostvarenje ideje društva znanja i onako nedovoljan. U tom je smislu važno naglasiti da rezultati ankete o provedbi Bolonjskoga procesa na Sveučilištu u Zagrebu pokazuju da je većina studenata 2. godine (85%) bila slabo upoznata s Bolonjskim procesom pri upisu na fakultet, što dodatno pridonosi nesigurnosti i zabrinutosti studenata vezanih uz studiranje. Najčešće navedena očekivanja vezana uz Bolonjski proces koja se nisu ispunila su smanjivanje prevelike količine gradiva, neprilagođenost programa, smanjena satnica te nedostatak blok nastave (<http://www.unizg.hr/bopro/activities/Analiza%20anketa%20o%20Bolonji%2007%20UNI%20Zagreb.pdf>).

Prema istom izvoru, najvažniji činitelji neispunjavanja očekivanja vezanih uz Bolonjski proces su previše gradiva i previše modula, loša organizacija Bolonjskoga procesa, te sporo uhadavanje sastavnica Sveučilišta u sam Bolonjski proces, odnosno prebrzo uvođenje reforme. Slični nalazi dobiveni su i istraživanjem provedenom na uzorku studenata Sveučilišta u Mostaru. Ono je pokazalo da studenti izražavaju visoku kritičnost prema provođenju Bolonjskoga procesa kako u konkretnim institucionalnim uvjetima, tako i u odnosu na njegovu univerzalnu primjenjivost. Drugim riječima, studenti nisu impresionirani promjenama i ne smatraju ih samim po sebi ni pozitivnima, ni negativnima. Istim je istraživanjem utvrđeno da više od trećine *bolonjaca* smatra kako je o samom procesu nedovoljno informirano (Kukić, Čutura i Mabić, 2008.).

Osnovano je, i moguće pretpostaviti da uz obilježja sustava visokoškolskoga obrazovanja, (ne)uspješnom studiranju pridonose i brojna individualna obilježja studenata. Stoga je ovaj rad usmjeren analizi načina na koji studenti doživljavaju hrvatski sustav visokoga obrazovanja i činitelje (ne)uspješnoga studiranja, temeljem kvalitativnoga istraživanja provedenoga u kontekstu širega istraživanja obilježja hrvatskih studenata kao društvene elite u nastajanju.

2. Ciljevi i hipoteze istraživanja

Primarni cilj istraživanja čiji su rezultati prikazani u ovom radu sadržan je u utvrđivanju načina na koji studenti Sveučilišta u Zagrebu doživljavaju Bolonjski proces. Taj će se cilj postići putem analize obilježja hrvatskoga sustava visokoga školstva koja su tim procesom unaprijeđena i onih obilježja koja bi ubuduće trebalo usavršiti. Uz to, cilj je ovoga istraživanja i utvrđivanje činitelja koje studenti smatraju odgovornima za uspješan, odnosno neuspješan završetak studija.

S time se u vezi provjeravaju tri hipoteze. Prvom se hipotezom pretpostavlja da studenti prema sustavu visokoga školstva izražavaju visoku razinu kritičnosti, pri čemu je njihovo nezadovoljstvo uvjetovano različitim činiteljima. Drugom se hipo-

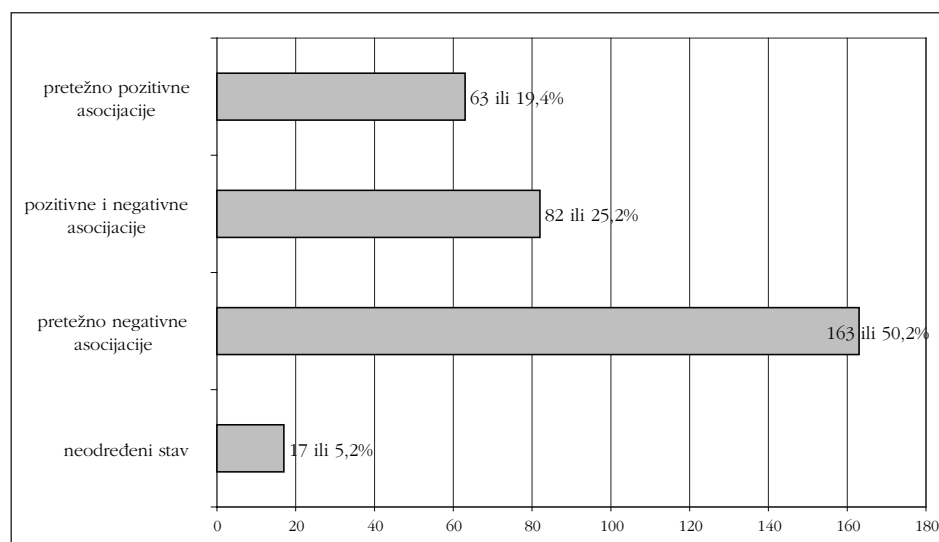
tezom pretpostavlja da studenti neuspješnost studiranja pretežno objašnjavaju individualnim obilježjima studenata u kombinaciji s nepovoljnim uvjetima studiranja. Trećom je hipotezom pretpostavljeno da su okolnosti vezane uz doživljaj sustava visokoga školstva i činitelje studiranja ovisni o socijalnim obilježjima studenata. Hipoteze su formulisane temeljem rezultata ranije provedenih istraživanja (Bezinović i sur., 1998.; Živčić-Bećirević i sur., 2007.; Kukić, Ćutura i Mubić, 2008.).

3. Rezultati

3.1. Doživljaj Bolonjskoga procesa

Za potrebe analize načina na koji studenti doživljavaju Bolonjski proces, ispitanici su zamoljeni da odgovore na pitanje “Koja je Vaša prva asocijacija na Bolonjski proces? (Na što prvo pomislite kada se govori o Bolonjskom procesu?).” Na temelju odgovora na to pitanje, ispitanici su naknadno grupirani u četiri opće kategorije: (a) ispitanici s pretežno pozitivnim asocijacijama; b) ispitanici s pozitivnim i negativnim asocijacijama; c) ispitanici s pretežno negativnim asocijacijama i d) ispitanici s neodređenim stavom². Distribucija ispitanika prema ovim općim kategorijama prikazana je u grafikonu 1.

Grafikon 1.
Distribucija ispitanika prema doživljaju Bolonjskog procesa

² Radi se o ispitanicima iz čijih odgovora nije bilo moguće prepoznati vrijednost stava (npr.: *Proces po kojem se studira na fakultetima, tj. pravila fakulteta; Kad čujem za Bolonjski proces, na prvo što pomislim je neka nova vrsta studiranja, i sl.*), te o ispitanicima koji na pitanje nisu odgovorili (takvih je 6 ili 1,3% ispitanika).

Kao što je iz grafikona 1. vidljivo, u uzorku našega istraživanja prevladavaju ispitanici u kojih Bolonjski proces izaziva pretežno negativne asocijacije. Na drugom su mjestu ispitanici koji dijele pozitivne i negativne asocijacije, a na trećem su mjestu ispitanici koji Bolonjski proces ocjenjuju pozitivno. Pridodamo li ispitanicima s pretežno negativnim asocijacijama one koji uočavaju i pozitivne i negativne aspekte Bolonjskoga procesa, dolazimo do podatka o 75,4% ispitanika koji uočavaju manjkavosti hrvatskoga sustava visokoga školstva. Istodobno, pridružimo li ispitanicima s pretežno pozitivnim asocijacijama one koji dijele pozitivne i negativne asocijacije, možemo uočiti da određene pozitivne aspekte Bolonjskoga procesa uočava nešto manje od polovice ispitanika (44,6%).

Hi-kvadrat testom provjerili smo razlikuje li se doživljaj Bolonjskoga procesa s obzirom na spol, rezidencijalni status, godinu studija ispitanika, te s obzirom na stupanj obrazovanja njihovih očeva i majki, kao i s obzirom na znanstveno područje koje studiraju. Statistički značajne razlike dobivene su samo u odnosu doživljaja Bolonjskoga procesa i područja znanosti kojeg ispitanici studiraju. Smjerovi razlika, vrijednost i statistička značajnost hi-kvadrat testa, prikazani su u tablici 1.

Tablica 1.

Vrijednost i statistička značajnost hi-kvadrat testa, te smjer razlika među ispitanicima u doživljaju Bolonjskoga procesa s obzirom na područje znanosti koje studiraju (relativne frekvencije) – u postocima

	Neodređeni stav	Pretežno pozitivne asocijacije	Pozitivne i negativne asocijacije	Pretežno negativne asocijacije
Područje znanosti	$\chi^2 = 45,73; p = .000$			
Biotehničke znanosti	0,0	38,1	38,1	23,8
Humanističke znanosti	2,1	19,1	23,4	55,3
Društvene znanosti	1,0	16,5	35,1	47,4
Tehničke znanosti	12,3	20,0	25,9	41,2
Prirodne znanosti	8,3	25,0	5,6	61,1
Biomedicina i zdravstvo	2,6	10,3	12,8	74,4
Ukupno	5,2	19,4	25,2	50,2

Iz podataka prikazanih u tablici 1. proizlazi da ispitanike s neodređenim stavom relativno češće nalazimo među studentima tehničkih i prirodnih znanosti. Te studente istovremeno znatno češće nalazimo i među ispitanicima s pretežno pozitivnim asocijacijama, gdje im se pridružuju studenti biotehničkih znanosti. Studenti biotehničkih znanosti, također, relativno su češće zastupljeni u skupini ispitanika koji u vezi Bolonjskoga procesa imaju pozitivne i negativne asocijacije, gdje su istodobno češće zastupljeni ispitanici društvenih znanosti. Najlošiji doživljaj procesa nalazimo među studentima humanističkih znanosti, te studentima biomedicine i zdravstva, koje statistički značajno češće nalazimo samo među ispitanicima s pre-

težno negativnim asocijacijama. Ovdje je i nešto više studenata prirodnih znanosti, koji su često zastupljeni i u kategorijama s pozitivnim predznakom.

Temeljem analize odgovora ispitanika kod kojih Bolonjski proces izaziva negativne asocijacije, razloge nezadovoljstva Bolonjskim sustavom moguće je grupirati u šest osnovnih skupina: (a) ograničavanje prava/slobode izbora studenata; b) loš sadržajni aspekt nastave; c) loš organizacijski aspekt nastave; d) opća promašenost ideje Bolonjskoga procesa; e) promašenost procesa provedbe procesa i f) izostanak jasnih smjernica i standarda studiranja. Najviše (46,3%) ispitanika navelo je samo jedan razlog nezadovoljstva, dva razloga navelo je 28,3% ispitanika, tri razloga njih 13,8%, četiri razloga dva (1,6%) ispitanika, dok su dva ispitanika (0,8%) naveli, čak, pet razloga.

Kategorija **ograničavanje prava/slobode izbora studenata** uključuje odgovore ispitanika koji sadrže ograničavanje slobode, prisilu, potrebu kontinuiranoga učenja, obvezu prisustvovanja nastavi, sličnosti sa srednjom školom, rigorozna pravila, smanjivanje prava studenata, manjak ispitnih rokova, skupoću studiranja, bijes, i sl. Radi se o odgovorima kao što su:

- *Jako je loš sistem da se mora biti uvijek na svim predavanjima i vježbama jer imamo previše posla da bi se sve stiglo, na ovaj način se je puno teže organizirati, a pogotovo je teško kod nekih kritičnijih datuma kad npr. imamo više kolokvija odjedanput, više seminara za predati itd.*
- *Novi moderan način studiranja. Slično kao srednja škola, ograničena sloboda. Za razliku od prijašnjih generacija, nemogućnost kampanjskog učenja.*
- *Sve više cijene studija, kolokviji, nepotrebna obavezna predavanja koja potiču ništa drugo nego nervozu kod studenata i profesora jer uvjeti fakulteta nisu adekvatni za sudjelovanje 150 studenata na predavanju.*
- *Prvo se sjetim kako sam pala dvije godine bez veze jer je postojao samo jedan rok. Malo mi postane mučno.*
- *Na školarine koje se uvode u zadnji čas, na ECTS bodove koji nisu racionalno raspoređeni, na obavezna predavanja, na neorganizaciju i dr.*

U kategoriju **loš sadržajni aspekt nastave** svrstani su odgovori kojima se spominju duga i statična predavanja, loša kvaliteta obrazovanja, loš odnos profesora prema studentima, loša predavanja, nedovoljno strogi kriteriji, nedostatak interaktivne nastave, nestručnost profesora, površno studiranje, pretjerana zahtjevnost prema studentima i usmjerenost na tehničko pamćenje. To su, primjerice, sljedeći odgovori:

- *Drugi način studiranja – trebalo bi biti kraće i kontinuirano – jednostavnije, a zapravo su stari programi ugurani u nove – kraće programe – manje vremena a više programa – tempo koji je teško slijediti s obzirom da Bolonja nudi veću angažiranost studenta na nastavi i poslije nastave, satnica predavanja je dostatna ali su poneka predavanja dosta statična – dugo traju (u komadu 4 h?!).*
- *Širebanje. Puno podataka, malo vremena, pritisak, kratkotrajna pobrana podataka, ništa ne ostaje u glavi, eksperiment na prvoj generaciji. Nepripremlje-*

nost profesora, nedostatak materijala za rad, literature (ako ima na stranim jezicima) sve se polaže pismeno što ne leži svim studentima pogotovo ako imaju neki stupanj disleksije.

- Na uredniji sustav obrazovanja u kojem student mora izvršavati svoje obveze, ali koji ne osigurava u potpunosti eliminaciju onih koji ovdje ne zaslužuju biti. Potonje se može očitati u kolegijima koji ne zabtijevaju heterogeno, već homogeno poznavanje materije – to znači da student za ispit unaprijed dobije pitanja pa na taj način odgovore može naučiti napamet, što mu potencijalno osigurava i ocjenu 5, što po meni nije u redu.
- Broj kolegija se smanjio tako da su se 3–4 prijašnja kolegija ugurala u jedan.
- Određeni dijelovi programa su osakaćeni i iako je to uzrokovalo lakše studiranje ostavlja dubok trag u znanju koji se stječe. Loše, bar zbog mojeg studiranja. Preforsirano, ne zbog zadaća nego zato što se predmeti sa dovoljno gradiva za dva semestra naguraju u jedan. Rezultat – plitko znanje i ne stigne sve sjesti na svoje mjesto. Mislim da tamo neki političar koji nema pojma o recimo matematici, fizici i slično ne može po volji reformirati studije i dr.

Kategorija **loš organizacijski aspekt** obuhvaća odgovore u kojima je pažnja usmjerena na komplikacije, loše uvjete studiranja (pretrpane dvorane, nedostupnost literature, preveliki broj studenata i dr.), nedostatak mobilnosti i ostale teškoće vezane uz sam proces reforme. Najčešći odgovori iz ove skupine su:

- Prva asocijacija je gužva u dvoranama. Prevelike grupe. Nemogućnost normalnog slušanja predavanja. Neprilagođenost fakulteta i gradiva novom sustavu.
- Prvo pomislim na prepune dvorane, manjak sjedećih mjesta, zabtjevene kolokvije, nagurane u dva tjedna, nervozne profesore i odgovore profesora na pitanja studenata tipa: ah što ti ga ja znam.
- Na sve veće restrikcije u visokom školstvu, teže uvjete studiranja.
- PUNE DVORANE, mogućnost prijenosa samo 10 ECTS bodova umjesto 15 kako je bilo prije.
- Odmah pomislim da je sve teže, zabtjevnije nego što je bilo prije Bolonjskog procesa.

Kategorija **opća promašenost ideje** sadrži odgovore koji su usmjereni na isticanje neutemeljenosti ideje same reforme, uglavnom zbog izostanka očekivanih učinaka Bolonjskoga procesa (npr. manje učinkovito studiranje, inzistiranje na ujednačavanju nejednakih, nedorečenost, neorganiziranost, politički motivi reforme, korupcija i dr.). Radi se o odgovorima poput:

- Bolonjski proces je jedna vrsta ideologije i utopije – sve to lijepo izgleda na papiru, ali čim se iz teorije pređe na praksu, onda počinju veliki problemi. "Bolonjski proces" simbolizira upucavanje (ulizivanje) hrvatske vlade europskim glavešinama. Bolonjski proces će zauvijek ostati samo proces, i to loše osmišljen.

- *Da su svi nezadovoljni njime, da ga provode samo zapadne europske zemlje i da je Hrvatska počela provoditi Bolonju da bi ušla u EU i da pri tome nije nikoga obavijestila. Veliko razočaranje općenito.*
- *Na eksperimentiranje s implementiranjem nekakvog srednjoškolskog sustava na fakultete, a usput i izlika da fakulteti i profesori mijenjaju određene uvjete po volji.*
- *Prvo pomislim na to da se vrijeme studiranja povećalo s 4 na 5 godina.*
- *O projektu koji je nadobudan i prekompleksan da bude proveden u našem školstvu koje nema sistematiziran pristup i metode za provođenje istog, počevši od srednje škole pa do fakulteta i sl.*

Na prethodnu se kategoriju usko nadovezuje kategorija **promašenost procesa provedbe** koja se prepoznaje u odgovorima koji ponajprije upućuju na lošu i nepotpunu provedbu dobre ideje, manjak financija u visokom školstvu, nefunkcionalnost i neizvjesnost sustava (osobito u pogledu titula), nespremnost sustava na reformu, te na nestručnost profesora. Radi se o odgovorima kao što su:

- *Neorganiziranost, neznanje, neučinkovitost, nespremnost... Svi bi oni u Europu, a ne znaju ni što to znači, obećavaju posao nakon tri godine, mogućnost zapošljavanja, a još ni ne znaju koji će nam titulu upisati u radnu knjižicu, a kamoli što smo sposobni raditi nakon 3 godine.*
- *Smatram da nimalo nije dobro provedena te da je jedini razlog ili najvažniji: zbog politike EU. I Fakultete i studente se dovelo u neugodan položaj. Najveći strah odnosno pitanje: Gdje to sve vodi? Hoće li u budućnosti doći do toga da ćemo svi početi dizati studentske kredite da bi uopće mogli studirati? (Amerika)*
- *Prvo na što pomislim je neorganiziranost. Kada se pojave teškoće i nejasnoće oko upisa u višu godinu, priznavanja ispita i tome slično slobodno mogu reći da izgubim 5 godina života. Tu se ne zna tko pije, a tko plaća. Sa sigurnošću mogu reći da je trebalo pričekati još 5 godina za uvođenje Bolonje.*
- *Na obećanja koja nisu ispunjena (bolji uvjeti studiranja) – nemogućnost razmjene studenata ...*
- *Loša provedba navedenog procesa i pretjerano inzistiranje na istom bez potrebnih mogućnosti i uvjeta za ostvarenje kvalitetnog obrazovanja. U sam proces se ušlo preoptimistično i nadobudno, a na kocku su stavljani naše obrazovanje, a samim tim i tijek našeg daljnjeg života.*

Posljednja kategorija negativnih asocijacija, **izostanak jasnih smjernica i standarda studiranja** sadrži odgovore koji se referiraju na besmislenost ECTS bodova, nagle promjene pravila, neinformiranost profesora i studenata, neujednačenost kriterija, postojanje brojnih nejasnoća, samovolju profesora i na selektivnu provedbu procesa na pojedinim fakultetima. U tu su skupinu grupirani odgovori poput:

- *Nedovoljna informiranost. Neorganizacija.*
- *Prva asocijacija mi je da svaki profesor provodi svoju Bolonju! Nitko točno ne zna što je Bolonjski proces, svi rade kako su naumili.*

- ZBUNJENOST! NEJASNI SU NAM TI POJMOVI tj. ne znam što to konkretno znači i što će mi to značiti u životu.
- Bolonjski proces je u Hrvatskoj bez veze. Od tog procesa primjenjuje se samo ono što je u korist fakulteta, profesora i države. Bolonjski proces je navodno trebao olakšati studentima život, ali nažalost samo ga komplicira.
- Kaos, nejasno definirani uvjeti studiranja.
- Pomislim na svoje školovanje, naravno da ne pomislim na talijansku kužinu?! Pomislim na vrle ECTS bodove koji mi se čine sve besmisleniji kako se moje školovanje primiče kraju.

Već smo ranije spomenuli, a iz prikazanih primjera odgovora je to i vidljivo, da su ispitanici često u svojim odgovorima spominjali nekoliko aspekata svoga nezadovoljstva Bolonjskim procesom. U tablici 2. prikazan je broj ispitanika koji su u svojim odgovorima spominjali naprijed opisane kategorije, pri čemu redni broj izbora nema hijerarhijski značaj. Podaci uključuju ispitanike s pretežno negativnim asocijacijama i ispitanike s pozitivnim i negativnim asocijacijama (n = 245). Iz podataka prikazanih u tablici proizlazi da ispitanici u svojim odgovorima različite aspekte nezadovoljstva Bolonjskim procesom spominju ukupno 428 puta, pri čemu uvjerljivo prevladava nezadovoljstvo procesom provedbe (40,2% svih odgovora) i izostankom jasnih smjernica i standarda (19,4%). Znatno je manje ispitanika koji su nezadovoljni ograničavanjem prava/slobode izbora studenata (12,4%), lošim sadržajnim (10%) i organizacijskim (9,4%) aspektom nastavnoga procesa. Svega 8,4% ispitanika ocjenjuje da je loša sama ideja reforme visokoga školstva.

Tablica 2.

Zastupljenost pojedinih kategorija negativnih asocijacija na Bolonjski proces u odgovorima ispitanika (n = 245)

KATEGORIJE	1. IZBOR		2. IZBOR		3. IZBOR		4. IZBOR		5. IZBOR		UKUPNO	
	Aps	%	Aps	%	Aps	%	Aps	%	Aps	%	Aps	%
Ograničavanje prava/slobode izbora studenta	25	10,2	17	6,9	8	3,3	2	,8	1	0,4	53	12,4
Loš sadržajni aspekt nastave	24	9,8	9	3,7	7	2,9	3	1,2			43	10,0
Loš organizacijski aspekt nastave	16	6,5	19	7,8	4	1,6			1	0,4	40	9,4
Opća promašenost ideje	14	5,7	14	5,7	9	3,7					37	8,6
Promašenost procesa provedbe	145	59,2	22	9,0	5	2,0					172	40,2
Izostanak jasnih smjernica i standarda studiranja	21	8,6	51	20,8	10	4,1	1	0,4			83	19,4
UKUPNO	245	100,0	132	53,9	43	17,6	6	2,4	2	0,8	428	100,0

Hi-kvadrat testom razlika u temeljnim razlozima nezadovoljstva Bolonjskim procesom s obzirom na spol, rezidencijalni status, godinu studija ispitanika, stupanj obrazovanja njihovih očeva i majki, te s obzirom na znanstveno područje koje studiraju, pokazalo se da statistički značajne razlike postoje samo u slučaju područja znanosti kojim se ispitanici bave. Smjerovi tih razlika, vrijednost i značajnost hi-kvadrat testa prikazani su u tablici 3.

Tablica 3.

Vrijednost i statistička značajnost hi-kvadrat testa te smjer razlika među ispitanicima u temeljnim razlozima nezadovoljstva Bolonjskim procesom s obzirom na područje znanosti koje studiraju (relativne frekvencije, $n = 245$) – u postocima

	Ograničavanje prava/sloboda izbora studenata	Loš sadržajni aspekt nastave	Loš organizacijski aspekt nastave	Opća promašenost ideje	Promašenost procesa provedbe	Izostanak jasnih smjernica i standarda
Područje znanosti	$\chi^2 = 89,39; p = .000$					
Biotehničke znanosti	7,7	23,1	7,7	7,7	38,5	15,4
Humanističke znanosti	2,7	8,1	2,7	8,1	73,0	5,4
Društvene znanosti	3,8	2,5	15,0	5,0	61,3	12,5
Tehničke znanosti	15,8	22,8	3,5	7,0	45,6	5,3
Prirodne znanosti	45,8	8,3	0,0	4,2	33,3	8,3
Biomedicina i zdravstvo	0,0	2,9	0,0	2,9	88,2	5,9
Ukupno	10,2	9,8	6,5	5,7	59,2	8,6

Analiza podataka prikazanih u tablici 3. upućuje na zaključak da ograničavanje prava/slobode izbora studenata statistički značajno češće smeta studentima tehničkih i prirodnih znanosti, loši sadržajni aspekti nastave studentima biotehničkih i tehničkih znanosti, a loš organizacijski aspekt nastave najizraženiji je u skupini studenata društvenih znanosti. Opću promašenost ideje češće primjećuju studenti biotehničkih, humanističkih i tehničkih znanosti dok su na promašenost procesa provedbe češće usmjereni studenti biomedicine i zdravstva, te studenti humanističkih i društvenih znanosti. U skupini ispitanika u čijim se odgovorima spominje izostanak jasnih smjernica i standarda provedbe, relativno češće nalazimo studente biotehničkih i društvenih znanosti.

U analizi odgovora ispitanika koji Bolonjskom procesu pridružuju pozitivne asocijacije, prepoznali smo razloge zadovoljstva koji sadržajno odgovaraju razlozima nezadovoljstva studenata, ali su usmjereni na njihove pozitivne učinke. Odgovori su sljedeći: a) viša razina prava/slobode izbora studenata, b) kvalitetniji sadržajni aspekt nastave, c) kvalitetniji organizacijski aspekt nastave, d) kvalitetna i pozitivna ideja, te e) kvalitetnije smjernice i standardi studiranja. Od ukupno 145 ispitanika koji su u svojim odgovorima spominjali pozitivne asocijacije (bilo u kombinaciji s

negativnima, bilo isključivo pozitivne), njih 79 (54,5%) navelo je samo jedan razlog zadovoljstva, 47 (32,4%) dva razloga, 18 (12,4%) tri razloga, a samo jedan ispitanik (0,7%) naveo je četiri razloga svoga zadovoljstva Bolonjskim procesom.

U kategoriju **viša razina prava/slobode izbora studenata** svrstani su odgovori ispitanika u kojima se spominju bolji studentski standard, veća studentska prava, mobilnost (na razini razmjene studenata i zapošljavanja), mogućnost kolokviranja, pravednije i pristupačnije studiranje, sloboda izražavanja, mogućnost stupnjevitoga obrazovanja i više mogućnosti izbora. Radi se o odgovorima poput:

- *Mobilnost studenata, mogućnost studiranja na fakultetima izvan Hrvatske, ali na različitim fakultetima u Hrvatskoj, mogućnost polaganja ispita preko kolokvija. Manje stresa!*
- *Novi način studiranja pritom misleći na napredniji način, s višim stupnjem mogućnosti i vlastitog odabira. Individualnost u donošenju odluka tokom studija, a ne samo jedna odluka na početku kada biramo smjer i striktno se držimo programa. Mogućnost biranja profesora predavača, odabir načina studiranja u smislu organiziranja radnog dana.*
- *Da naša diploma sada vrijedi svugdje.*
- *Pravednije studiranje.*
- *Stupnjevito obrazovanje, možeš prekinuti kad hoćeš i opet nastaviti školovanje.*

Kategorija **kvalitetniji sadržajni aspekt nastave** uključuje odgovore koji se referiraju na bolju prolaznost, dostupnost literature, interaktivno studiranje, kontinuirano učenje, kvalitetnije obrazovanje i program studiranja, manje gradiva, promociju praktične nastave, sličnosti sa srednjom školom, slojevito ocjenjivanje, suradnju profesora i studenata, veću angažiranost studenata i zanimljivije studiranje. Primjeri takvih odgovora su sljedeći:

- *Reforma; bolji proces obrazovanja nego što je bio, prilagođena količina gradiva satnici pojedinog modula, rad u manjim grupama, intenzivniji kontakt studenata i profesora.*
- *Na organizirani rad studenata, na bolji odnos studenata i profesora, na dostupnost profesora na sva pitanja studenata, na kvalitetnu nastavu i dobro organizirane kolegije, na smanjeno opterećenje ispitima u 6. mjesecu, na kontinuiran rad tijekom godine, na postupno učenje i usvajanje gradiva. Mislim da bi tako Bolonjski proces trebao izgledati.*
- *Na to da su predavanja obavezna, pisanje zadaća, konačna ocjena nije isključiva sa ispita i kolokvija, nego i sa zalaganja i aktivnosti na predavanjima i vježbama.*
- *Na ležerniji oblik nastave s većom interakcijom profesora i studenata i manji stres kod studenata.*
- *Prva asocijacija mi je promjena u akademskom obrazovanju. Pобољшanje kvalitete studiranja, manje grupe studenata koje će doprinijeti većem broju studenata koji će diplomirati u roku ili bar prije nego u starom sustavu i sl.*

U kategoriju **kvalitetniji organizacijski aspekt nastave** svrstani su odgovori u kojima se spominju bolji uvjeti studiranja, jednostavnije, manje grupe studenata, lakše i kraće studiranje, te bolja organizacija studiranja. Primjeri takvih odgovora su:

- *Način studiranja koji će studentima olakšati polaganje ispita. Drugačija pravila studiranja od starog sistema.*
- *Pomislila sam da će meni biti jednostavnije studirati i da neću imati problema kao što su neupisivanje na željeni fakultet jer je netko zbog određenih poznanstava zauzeo mjesto koje ja zaslužujem. Pomislila sam kako će ta reforma pomoći da se zaista ocjenjuje moj rad i zalaganje i da na osnovu toga mogu imati određene mogućnosti.*
- *Na bolje uvjete rada, manje grupe, veću posvećenost profesora studentima.*
- *Studiranje kao nastavak srednje škole, male seminarske grupe.*
- *Proces trajanja studiranja 3 + 2 godine, brži završetak studija.*

Kategorija **kvalitetna i pozitivna ideja** obuhvaća odgovore u kojima nisu navedeni specifični razlozi zadovoljstva, nego se ističe dobra ideja procesa, njegova pozitivna načela, usuglašenost sustava obrazovanja i gospodarstva i pozitivna novina. To su, na primjer, sljedeći odgovori:

- *Prilagođavanje sveučilišta potrebama tržišta.*
- *Bolonjski proces je u teoriji pozitivan.*
- *Načelno dobra ideja.*
- *Nova struktura školstva i obrazovanja. Modernizacija studija.*
- *Dobar proces u planu, ali u malo vremena se ne može provesti onakav kakav je on u biti.*
- *Prvo asocijacija je nešto novo, puno rada.*

Posljednja kategorija među pozitivnim asocijacijama, **kvalitetnije smjernice i standardi studiranja**, uključuje odgovore u kojima se ističu bolja informiranost, EU standardi, postupno usavršavanje studiranja i uvođenje standarda i pravila. Radi se o odgovorima poput:

- *Ja sam prva generacija po Bolonjskom procesu, pa nam je to sve novo. Ali u buduću se sve rješava pa vidimo da se ono na što smo prigovarali popravljaju sljedećim generacijama. Trebat će neko vrijeme da se to uhoda.*
- *Red rad i disciplina, a osim toga izjednačavanje hrvatskog visokoškolskog sustava sa europskim, što je iznimno važno (pogotovo za studente jezičnih smjerova), jer nam se tako nude veće mogućnosti za odlazak na različita studentska putovanja, tj. boravak na inozemnim fakultetima.*
- *Na sustav i način obrazovanja koji će nas približiti europskim tj. zapadnjačkim standardima i omogućiti lakše zapošljavanje.*
- *Europeizacija i uvođenje novih standarda u obrazovanju u smislu poboljšanja funkcioniranja znanja i uvođenja jednakih standarda i protočnosti, brisanja granica na europskoj obrazovnoj razini.*

- *Bolonjski proces u teoriji treba biti: manje studenata, bolja informiranost, unaprijed pripremljen program koji se dosljedno provodi, unaprijed definirana prava i obveze studenata i sl.*

U tablici 4. prikazana je zastupljenost pojedinih pozitivnih aspekata Bolonjskoga procesa u odgovorima ispitanika koji su s time u vezi izrazili samo pozitivne, odnosno pozitivne i negativne asocijacije (ukupno 145 ispitanika). Redni broj izbora nema hijerarhijsku vrijednost. Vidljivo je da su ispitanici različite pozitivne aspekte Bolonjskoga procesa spomenuli 228 puta. Najčešće se spominje viša razina prava/slobode izbora studenata. Na drugom su mjestu kvalitetniji sadržajni aspekti nastave, a na trećem kvalitetniji organizacijski aspekt nastave. Isticanje pozitivne ideje Bolonjskoga procesa prisutno je u 17,1% odgovora, a najrjeđe se spominju kvalitetnije smjernice i standardi studiranja.

Tablica 4.

Zastupljenost pojedinih kategorija pozitivnih asocijacija na Bolonjski proces u odgovorima ispitanika (n = 145)

KATEGORIJE	1. IZBOR		2. IZBOR		3. IZBOR		4. IZBOR		UKUPNO	
	Aps	%	Aps	%	Aps	%	Aps	%	Aps	%
Viša razina prava/slobode izbora studenata	34	23,4	23	15,9	3	2,1			60	26,3
Kvalitetniji sadržajni aspekt nastave	21	14,5	26	17,9	8	5,5			55	24,1
Kvalitetniji organizacijski aspekt nastave	26	17,9	9	6,2	5	3,4	1	0,7	41	18,0
Kvalitetna i pozitivna ideja	36	24,8	3	2,1					39	17,1
Kvalitetnije smjernice i standardi studiranja	28	19,3	4	2,8	1	0,7			33	14,5
UKUPNO	145	100,0	65	44,8	17	11,7	1	0,7	228	100,0

Analiza razlika među ispitanicima u isticanju pozitivnih aspekata Bolonjskoga procesa s obzirom na neka socijalna obilježja (spol, rezidencijalni status, godina studija ispitanika, stupanj obrazovanja njihovih očeva i majki, te znanstveno područje koje studiraju) nije urodila statistički značajnim razlikama.

Sumarno, usporedimo li podatke o razlozima pozitivnoga doživljaja Bolonjskoga procesa s onima prikazanim u tablici 2. (razlozi negativnih asocijacija), dolazimo do zaključka da se kao najkvalitetniji dio Bolonjskoga procesa ističe sama ideja reforme dok je najnepovoljnije ocijenjena njezina provedba. Kvaliteta same ideje odnosi se na širenje prava i slobode izbora studenata, te na poboljšanje kvalitete sadržajnoga i organizacijskoga aspekta nastavnoga procesa. Te su odlike sustava hrvatskoga visokog školstva još uvijek slabo prepoznatljive, najčešće zbog nepostojanja jasnih smjernica i standardizacije samoga procesa studiranja, što je uvjeto-

vano brojnim problemima vezanima uz sam proces reforme. Unatoč visokoj razini nezadovoljstva samim procesom (više od dvije trećine ispitanika), malo je onih kojima je Bolonjski proces potpuno neprivlačan (desetina ispitanika), što općenito upućuje na opravdanost i potrebu ulaganja daljnjih napora u poboljšanje procesa njezine provedbe.

3.2. Čimbenici (ne)uspješnog studiranja

Uz ocjenu postojećeg sustava hrvatskoga visokog školstva, zanimalo nas je i mišljenje ispitanika o čimbenicima koji umanjuju uspješnost studenata, odnosno o čimbenicima koji dovode do visokoga nesrazmjera između broja upisanih i diplomiranih (završenih) studenata. Stoga smo ih upitali kako tumače podatak da više od polovice studenata nikada ne diplomira. Njihove smo odgovore razvrstali u pet općih kategorija: a) osobna obilježja, odluke i ponašanja studenata, b) manjkavosti sustava visokoga školstva, c) ograničavajući kontekstualni uvjeti (obiteljske prilike, financijski razlozi ...), d) nepovoljan širi društveni kontekst i e) neodređeni odgovori. Većina ispitanika odgovornima za loš ishod studiranja smatra samo jedan od navedenih čimbenika (60%), trećina ispitanika razloge neuspješnosti nalazi u dvije skupine čimbenika (31,4%), a svega 8,6% ispitanika odgovornima za izostanak očekivanoga rezultata studiranja smatra tri različite skupine čimbenika.

U kategoriju **osobna obilježja, odluke i ponašanja studenata** svrstani su odgovori u kojima ispitanici odgovornima za neuspješno studiranje smatraju kampanjsko učenje, lijenost, nezainteresiranost i motiviranost studenata, nedovoljnu upornost, pogrešan odabir fakulteta, zdravstvene razloge, nesrazmjer između želja i mogućnosti (bilo studenata, bilo članova njihove obitelji). U ovoj su skupini i odgovori ispitanika u kojima se spominje neprihvatanje novoga načina studiranja, te usmjerenost na uživanje studentskih prava, radi što kasnijega zapošljavanja i osamostaljivanja, te odgovori koji nisu specificirani, nego se u njima navodi opća odrednica osobni razlozi. Radi se o sljedećim odgovorima:

- *Lijenošću i nemotiviranošću! Ako je nekome stalo da diplomira, diplomirat će u roku ili 1–2 god. kasnije a ne nakon 7–10 god. Nezainteresiranost za fakultet koji je upisao, nalazak posla.*
- *Zato jer se ljudi precjenjuju. Uvriježeno je mišljenje da se mora doći u Zagreb i studirati, pa ljudi zanemaruju, tj. ne daju na važnosti nekim sekundarnim zanimanjima višim školama i sl. umjesto da se izučavaju za neka obrtnička zanimanja, oni upišu fakultet i onda ne uspiju.*
- *Slaba motiviranost studenata, upis na fakultete preko raznoraznih veza... mnogi studenti upisuju fakultet jer ne znaju što bi nakon srednje škole pa za varavaju sami sebe upisom na fakultet. Tako prođu 2–3 g. i odustanu. Itd.*
- *Postoje različiti razlozi ovog problema. Neki studenti nisu sami sa sobom dogovorili da li žele studirati ili samo trošiti novce, dobiti studentska prava, uživati dok mogu, sve samo da ne rade. Neki pak nemaju motivaciju završiti fakultet*

jer imaju garantirano radno mjesto ako im roditelji imaju dobre firme itd. Postoje zdravstveni razlozi zbog kojih je teško nastaviti pa tako i završiti studij.

- *Fakultet postaje 'bobi' mladih pomoću kojeg mogu 'odgoditi' svoje osamostaljivanje i živjeti na teret roditelja.*

U kategoriju u kojoj se spominju **manjkavosti sustava visokoga školstva**, grupirani su odgovori u kojima se komentira loš sustav visokoga obrazovanja, nefleksibilnost sustava, laka dostupnost studiranja, mogućnost besplatnoga studiranja i odugovlačenja obveza, kao i odgovori koji ukazuju na nemogućnost polaganja nekih ispita, nepotican program studiranja, nestručnost profesora, pretjeranu zahtjevnost programa, visoke troškove studiranja i sl. Takve stavove ilustriraju sljedeći odgovori:

- *Razlog tomu jest gomila podataka koje student treba pohraniti u svoje pamćenje i to po mogućnosti što dugoročnije. Osim toga, postoji niz profesora koji nisu za to zvanje te studenti koji nisu uporni odustanu nakon nekog vremena od 'borbe' s njima. Mislim da je također nemogućnost kolokviranja pojedinih predmeta bila razlog velikog broja studenata koji nikada nisu diplomirali. Mišljenja sam da fakultet završavaju više uporni, negoli pametni ljudi.*
- *Također su poznati slučajevi gdje studenti stanu na 'žulj' nekom profesoru koji ih konstantno ruši i onemogućuje završavanje studija.*
- *Ukoliko usporedimo hrvatski visokoškolski sustav obrazovanja s onim u Italiji, vrlo je lako zaključiti da kod nas studenti imaju više povlastica. Pod time prvenstveno mislim na postojanje mnogih studentskih domova (koji nisu skupi), zatim menza (sa ultra jeftinim cijenama) i za vrijeme prijašnjeg sustava (jer se sada referiram na sustav prije Bolonje) moglo se raditi za vrijeme studiranja i solidno zaraditi za nastavak studiranja. Trenutačno, uz Bolonjski sustav, mogućnosti za dodatan rad su drastično smanjene, jako su pooštreni zahtjevi i upisi na više godine (što je učinilo studiranje puno ozbiljnijim), a time će se sigurno povećati broj diplomiranih studenata.*
- *Mogu pričati samo iz iskustva na vlastitom fakultetu: pola demonstratora i profesora uopće nije briga; kao da su plaćeni da drže govore, a ne da nam objašnjavaju. S takvim stavom, mogu ih slobodno otpustiti jer mogu i sam čitati iz knjige ono za što ih plaćaju (i fakultet i JA). Drugo, kolokviji su nagurani u kratke razmake (i po 1 dan); a neki profesori znaju i puštati na kvote (npr: 50% studenata padne usprkos tome što napišu). Na ispitima omjer prošli-pali znade biti i 1-200!*
- *Mislim da se ne može sva krivnja prebaciti na sustav školovanja (ipak su i studenti koji ne diplomiraju djelomično krivi). Međutim, zbog visokih troškova studiranja (a i privatnog smještaja – stan od 22 m² – iznajmljivanje je 200 eura) neki studenti su prisiljeni raditi pa se ne mogu posvetiti studiranju. A i sam sustav – previše predmeta i previše NEPOTREBNIH činjenica izazivaju manjak motivacije.*

Kategorija **ograničavajući kontekstualni uvjeti** uključuje odgovore koji se referiraju na nedostatak financija za studiranje, nemogućnost istovremenoga rada i

studiranja, obiteljske razloge i različite promjene životnih okolnosti. Tu su razvrstani odgovori poput:

- *Nemaju mogućnosti školovanja tj. financijsku potporu te su zbog toga primorani raditi.*
- *Neki se sami financiraju, pa ne mogu uskladiti posao i obveze na fakultetu, dok za ostale mislim da su lijeni.*
- *Dio ljudi jednostavno krene drugim tijekom života i shvati da i bez fakulteta može živjeti, a dio ljudi jednostavno nema strpljenja i živaca da dođe do kraja.*
- *Problemi u obitelji, financije, neozbiljno shvaćanje studiranja.*
- *Okolnosti u kojima se nađu studenti ih onemogućuje da završe fakultet i sl.*

Kategorija **nepovoljan širi društveni kontekst** uključuje odgovore u kojima se spominju korupcija i nepotizam, loše vrednovanje znanja u društvu, mentalitet koji podržava neodgovorno studiranje i/ili masovno upisivanje fakulteta, nedovoljno poticaja od strane društva, nemogućnost zapošljavanja nakon završenoga fakulteta, te mogućnost sigurnije financijske budućnosti bez diplome. To su, primjerice, sljedeći odgovori:

- *Puno muke i truda se ulaže u studiranje, a na kraju se to minimalno isplati; plaće su preniske i ljudi su slabo zainteresirani.*
- *U Hrvatskoj, moram reći, još uvijek vlada jedna bolest pod nazivom nepotizam, i to je široko rasprostranjeno. Još uvijek studenti plaćaju ispite, a i upise na fakultet u 'plavim kuvertama'. Nemaju svi novaca i vremena studirati redovno da ih roditelji uzdržavaju od svoje plaće od 3.000 kn ili penzije od 1.500 kn. Ukidaju se izvanredni studiji, predavanja su OBAVEZNA. Studenti zbog manjka radnih mjesta (socijalni radnici, profesori, defektolozi...) i jer nemaju osigurano radno mjesto nakon završetka studija gube motivaciju.*
- *E pa da se studente potiče i da studenti mogu besplatno studirati bilo bi diplomiranih. Naime, državi fale visoko educirani ljudi, a restrikcijama i otežavanjem studija neće ni dobiti visoko educirane ljude. Sramota! Tužno! Jadno! Jer ako žele budućnost, trebaju nas, pa stoga dajte nam budućnost.*
- *Tumačim time što se danas svi koji žele upisuju na fakultet. Potvrde, kojima je HDZ kupio izbore, su omogućile da učenici koji su prolazili sa dobrim ili vrlo dobrim uspjehom u srednjoj školi, su dobili mogućnost studiranja. Ekonomski fakultet upisuje puno ljudi, kako bi namaknuo što je više sredstava moguće a onda donese odluku o nemogućnosti prenošenja ispita. Većini studenata je jednostavno "fora i prestiž" reći da "studiraju" – pogotovo onima koji kupuju prijemne ispite i ostale ispite.*
- *Vrijeme je novac. Diploma ne garantira dobar život, barem u Hrvatskoj. Nepotizam je još uvijek na snazi, mito i korupcija. Možda takvi studenti još za vrijeme studija nekako dođu do nekog dobro plaćenog posla ili dobiju na lotu. i sl.*

U posljednju kategoriju, **kategoriju neodređenih odgovora**, svrstani su ispitanici koji su komentirali poraznost ili slaganje s podatkom o slaboj učinkovitosti studiranja, bez navođenja posebnih razloga (odgovori poput: *Strašno!*; *Poraz!*; *To je OK.*; *Bit će i gore* i sl.).

Već je ranije rečeno da su u pojedinim odgovorima ispitanika spominjane najviše tri skupine čimbenika slabe stope diplomiranih studenata. U tablici 5. prikazana je distribucija ispitanika prema izabranim čimbenicima neuspješnoga završavanja studija, pri čemu redni broj izbora nema hijerarhijsku vrijednost.

Tablica 5.
Zastupljenost pojedinih kategorija čimbenika neuspješnosti procesa diplomiranja

KATEGORIJE	1. IZBOR		2. IZBOR		3. IZBOR		UKUPNO	
	Aps	%	Aps	%	Aps	%	Aps	%
Osobna obilježja, odluke i ponašanja studenata	163	50,2	51	15,7	3	0,9	217	49,8
Manjkavosti sustava visokoga školstva	82	25,2	40	12,3	11	3,4	133	30,5
Ograničavajući kontekstualni uvjeti	22	6,8	24	7,4	3	0,9	49	11,2
Nepovoljan širi društveni kontekst	21	6,5	16	4,9	12	3,7	49	11,2
Neodređeni odgovori	37	11,4					37	8,5
UKUPNO	325	100,0	131	40,3	29	8,9	436	100,0

Najviše (gotovo polovica) ispitanika odgovornima za izostanak uspješnoga završavanja studija smatra osobna obilježja, odluke i ponašanja studenata, pri čemu prevladavaju nezainteresiranost za studij, te nedovoljno uložena truda u postizanje dotičnoga cilja. Trećina ispitanika smatra da su važni čimbenici slabe stope diplomiranih studenata sadržani u manjkavostima sustava visokoga školstva, osobito onima koji se odnose na zahtjevnost programa i sustavu školstva koji omogućuje odugovlačenje obveza. Tek nešto više od desetine ispitanika u obzir uzima kontekstualne čimbenike i širi društveni kontekst visokoga obrazovanja, pri čemu se osobito ističe nedostatak financijskih sredstava, te nemogućnost studiranja uz rad. Razlike među ispitanicima s obzirom na ispitivana socijalna obilježja ispitanika, provjerene putem hi-kvadrat testa, nisu statistički značajne.

Sumarno, rezultati našega istraživanja u pogledu čimbenika neuspješnoga studiranja upućuju na svojevrsnu sklonost studenata na pojednostavljeno tumačenje ove kompleksne individualne i društvene pojave, budući da čak 60% ispitanika u svojim odgovorima spominje samo jednu skupinu čimbenika. Pretežno se radi o odgovornosti samih studenata, što ukazuje na njihovu svijest o teorijski i praktički postojećoj mogućnosti da svi, ako žele, mogu završiti odabrani studij. Ipak, u mnogim se odgovorima ukazuje i na manjkavosti sustava visokoga školstva, što dodatno upućuje na potrebu intenziviranja reforme (Bolonjskoga procesa), kako u kvalitativnom (u smislu kvalitete samih studijskih programa i stručnosti profesora),

tako i u organizacijskom smislu (ujednačavanje kriterija, manje grupe studenata, više ispitnih rokova i sl.).

4. Zaključna razmatranja

Svrha ovoga rada sadržana je u analizi načina na koji studenti doživljavaju hrvatski sustav visokoga obrazovanja i činitelje (ne)uspješnoga studiranja putem ispitivanja načina na koji studenti doživljavaju Bolonjski proces i utvrđivanja činitelja koje studenti smatraju odgovornima za uspješan, odnosno neuspješan završetak studija. Istraživanjem su provjerene tri hipoteze.

Hipoteza kojom je pretpostavljeno da studenti prema sustavu visokoga školstva izražavaju visoku razinu kritičnosti, pri čemu je njihovo nezadovoljstvo uvjetovano različitim činiteljima, u potpunosti je potvrđena. U tom je smislu utvrđeno da određene manjkavosti hrvatskoga sustava visokoga školstva uočava nešto više od dvije trećine ispitanika dok pozitivne aspekte Bolonjskoga procesa primjećuje nešto manje od polovice ispitanika. Razlozi nezadovoljstva najčešće se nalaze u nezadovoljstvu procesom provedbe Bolonjskoga procesa. Oko petine ispitanika nezadovoljno je izostankom jasnih smjernica i standarda, a rjeđi su ispitanici koji kritiziraju ograničavanje prava/slobode izbora studenata, loše sadržajne i organizacijske aspekte nastavnoga procesa i samu ideju reforme visokoga školstva. Među pozitivnim aspektima reforme visokoga školstva najveći broj ispitanika prepoznaje višu razinu prava/slobode izbora studenata, slijedi zadovoljstvo kvalitetnijim sadržajnim i organizacijskim aspektima nastave. Najmanji je udio ispitanika koji kao pozitivan aspekt sustava visokoškolskoga obrazovanja ističe ideju Bolonjskoga procesa, te kvalitetnije smjernice i standarde studiranja. Dobiveni rezultati upućuju na zaključak da se kao najkvalitetniji dio Bolonjskoga procesa ističe sama ideja reforme dok je najnepovoljnije ocijenjena njezina provedba.

U cijelosti je potvrđena i hipoteza kojom smo pretpostavili da studenti neuspješnost studiranja pretežno objašnjavaju individualnim obilježjima studenata u kombinaciji s nepovoljnim uvjetima studiranja. Utvrđeno je, naime, da gotovo polovica ispitanika odgovornima za izostanak uspješnoga završavanja studija smatra osobna obilježja, odluke i ponašanja studenata, pri čemu prevladavaju nezainteresiranost za studij, te nedovoljno uložena truda u postizanje dotičnoga cilja. Trećina ispitanika smatra da su važni čimbenici neuspješnoga studiranja sadržani u manjkavostima sustava visokoga školstva, osobito onima koji se odnose na zahtjevnost programa i sustavu školstva koji omogućuje odugovlačenje obveza. Tek nešto više od desetine ispitanika smatra da neuspješnom studiranju pridonose i kontekstualni čimbenici, odnosno širi društveni kontekst visokoga obrazovanja, pri čemu se osobito ističe nedostatak financijskih sredstava, te nemogućnost studiranja uz rad.

Hipoteza kojom je pretpostavljeno da su okolnosti vezane uz doživljaj sustava visokoga školstva i činitelje uspješnoga studiranja ovisni o socijalnim obilježjima studenata nije potvrđena. Među analiziranim socijalnim obilježjima ispitanika i

konceptualnih varijabli koje su formirane slijedom sadržajne analize odgovora ispitanika, u pravilu nisu utvrđene statistički značajne razlike. Iznimka od toga pravila je povezanost područja znanosti kojega ispitanici studiranju i pridavanja negativnih konotacija Bolonjskom procesu. Pritom studenti biotehničkih znanosti uz Bolonjski proces češće povezuju pozitivne i negativne asocijacije, te češće ističu nedostatak jasnih smjernica i standarda studiranja, loše sadržajne aspekte nastavnoga procesa i opću promašenost ideje reforme. Slično razmišljaju i studenti humanističkih znanosti koje češće nalazimo među ispitanicima u kojih Bolonjski proces izaziva pretežno negativne asocijacije, te relativno češće smatraju da je ideja reforme i njezina provedba promašena, pri čemu osobito naglašavaju izostanak jasnih smjernica i standarda studiranja. Studente društvenih znanosti relativno češće uz Bolonjski proces vežu pozitivne i negativne asocijacije, naglašavajući loše organizacijske aspekte nastavnoga procesa. Zanimljivo je da su studenti tehničkih znanosti jednako često zastupljeni u skupini zadovoljnih i nezadovoljnih ispitanika, a kao razloge nezadovoljstva ta skupina studenata češće spominje loše sadržajne aspekte nastave, ograničavanje slobode/prava studenata i promašenost ideje reforme. Studenti prirodnih znanosti ističu se po prevladavanju pozitivnih asocijacija na Bolonjski proces, što je dovelo do okolnosti da nisu značajnije zastupljeni ni u jednoj skupini razloga nezadovoljstva. Na kraju, studenti biomedicine i zdravstva značajnije su zastupljeni u skupini ispitanika koje uz Bolonjski proces vežu negativne asocijacije, ponajviše zbog lošega procesa provedbe reforme.

Navedena okolnost, kao i sve veći broj studenata u hrvatskom visokoškolskom sustavu, upućuje na potrebu intenziviranja provedbe Bolonjske reforme, što je neophodan uvjet za omogućavanje maksimalnoga iskorištavanja akademskih potencijala većine upisanih studenata i završavanje fakulteta. Činjenica je da su razlozi uspješnosti u studiju višedimenzionalni i da obuhvaćaju mnoge individualne čimbenike (od socijalnih uvjeta studenata, njihove emocionalne stabilnosti, upornosti i predanosti učenju) i infrastrukturne čimbenike (dovoljan broj dvorana za izvođenje nastave, dovoljan broj profesora, asistenata, osiguranje kvalitete, uspostava sustava pravila i dr.).

Među obilježjima većine studenata, kao nositelja potencijalne intelektualne društvene elite, osobito se ističu njihova samosvijest (izražena u naglašavanju osobnih obilježja koja o/ne/mogućuju uspješno studiranje) i kritičnost u odnosu na sustav visokoškolskoga obrazovanja. S druge strane, oni iskazuju vrlo nisku razinu svijesti o širim društvenim okolnostima koje uvjetuju (ne)uspješnost studiranja, uključujući i financijsku zahtjevnost visokoga školstva. Pritom se ne radi samo o pokrivanju izravnih troškova studiranja, kao što su školarine (trenutno oko 55% hrvatskih studenata plaća svoj studij) i udžbenici, nego i o neizravnim troškovima studiranja. Tu su na prvom mjestu troškovi stanovanja – tek 8% studenata boravi u subvencioniranim studentskim i učeničkim domovima dok su ostali na teret svojim roditeljima u vlastitom domu ili još veći teret u iznajmljenom stanu. Ne treba zanemariti ni troškove hrane, putovanja i sl. (Doolan, Matković, 2008.). Inače, ranije provedena istraživanja pokazuju da mladi u odnosu na obrazovni sustav imaju visoka očekivanja. Na primjer, utvrđeno je da 44% mladih doživljava školu, odnosno fakultet

kao rješenje životnih problema jer ih one trebaju pripremiti za profesionalni rad, a time za osiguranje egzistencije, ali i samoaktualizacije (Ilišin, 2007.:66).

Istodobno, visokom je školstvu barem nominalno od strane društva, ponajviše politike, dana izrazita važnost. No, hrvatskom je društvu potrebna kvalitetna i dobro obrazovana radna snaga, a ne samo zadovoljavajući postotak visokoobrazovanih građana. Naime, studenti, a kasnije mladi visokoobrazovani ljudi, jesu ekonomski, kulturni i socijalni pokretač društva i iz njihovih redova regrutira se buduća hrvatska društvena elita što na hrvatsko obrazovanje stavlja dodatnu važnu odgovornost. Prema rezultatima našega istraživanja, takav je elitizam još potrebno razvijati.

Jasno je da zaključke temeljene na ovom istraživanju, s obzirom na njegovu kvalitativnu metodologiju u prikupljanju informacija, treba provjeriti daljnjim istraživanjima. U tom pogledu osobito nam se čini važnim razraditi razloge nezadovoljstva i zadovoljstva Bolonjskim procesom, na način koji će se temeljiti na vlastitom iskustvu studenata. Nadalje, važno je ispitati osobna očekivanja studenata u pogledu osobnih očekivanja u uspješnosti studiranja, povezujući očekivanja s mogućim činiteljima (ne)uspješnosti. Tek po dobivanju navedenih informacija moći ćemo utvrditi stvarnu zastupljenost poticajnih i nepoticaajnih, kvalitetnih i nekvalitetnih, poželjnih i nepoželjnih aspekata sustava hrvatskoga visokog školstva.

Literatura

1. Baranović, B. (2006). Društvo znanja i nacionalni kurikulum za obvezno obrazovanje. U: Baranović, B. (Ur.). *Nacionalni kurikulum za obvezno obrazovanje u Hrvatskoj: različite perspektive*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu: 15–43.
2. Bezinović, P.; Pokrajac-Bulian, A.; Smojver-Ažić, S.; Živčić-Bećirević, I. (1998). Struktura i zastupljenost dominantnih psiholoških problema u studentskoj populaciji. *Društvena istraživanja*, 7 (4–5):525–541.
3. Divjak, B. (2005). Sveučilište usmjereno studentima. U: *Prvi koraci u Bolonjskom procesu*. Zbornik radova. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu: 21–25.
4. Doolan, K.; Matković, T. (2008). Koga nema? URL: <http://www.h-alter.org/tekst/koga-nema/9937> (posjećeno 1. 10. 2008.).
5. Ilišin, V. (2007). Društveni status, problemi i budućnost mladih. U: Ilišin, V. i Radin, F. (Ur.). *Mladi: problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu: 39–83.
6. Indeksi znanja i gospodarstvenog znanja, istraživanje Svjetske banke (2008): KEI i KI indeks. URL: http://info.worldbank.org/etools/kam2/KAM_page5.asp (posjećeno 29. 9. 2008.).
7. Kovačević, Z. (2007). Intervju. Bolonjski proces otkrio je dosad skrivene probleme. U: *Vijenac*, 15. 2. 2007. (http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac338.nsf/AllWebDocs/Bolonjski_proces_otkrio_je_dosad_skrivene_probleme) (posjećeno 10. 9. 2008.).
8. Kukić, S.; Čutura, M.; Mabić, M. (2008). Bolonjski proces u percepciji studenata Sveučilišta u Mostaru. *Informatologia*, 41 (1):1–9.

9. Lisabonska strategija: želje i stvarnost. URL: <http://www.entereurope.hr/news.aspx?newsID=53&pageID=141> (posjećeno 1. 10. 2008.).
10. Mujić, N. (2007). Obrazovanje kao najznačajniji stup na putu u društvo znanja. *Informatologia*, 40 (4):289–294.
11. Polić Bobić, M. (2005). Bolonjski proces i hrvatsko visoko školstvo. U: *Prvi koraci u Bolonjskom procesu*. Zbornik radova. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu: 9–16.
12. Primorac, D. (2008). Zašto će Hrvatska uspjeti. *Večernji list*, 3. 8. 2008. <http://www.vecernji.hr/newsroom/news/croatia/3138543/index.do>, 4. 9. 2008.
13. Realising the European Higher Education Area – Achieving the Goals (2005). Konferencija europskih ministara zaduženih za visoko obrazovanje. Bergen. URL: http://www.bologna-bergen2005.no/EN/Part_org/EU/050511_European_Commission.pdf (posjećeno: 10. 9. 2008.).
14. Rezultati ankete o provedbi Bolonjskog procesa na Sveučilištu u Zagrebu (2007). URL: <http://www.unizg.hr/bopro/activities/Analiza%20anketa%20o%20Bolonji%2007-%20UNI%20Zagreb.pdf> (posjećeno 9. 9. 2008.).
15. Statističke informacije (2005). Zagreb: Državni zavod za statistiku. URL: www.dzs.hr (posjećeno: 22. 9. 2008.).
16. Statističke informacije (2008). Zagreb: Državni zavod za statistiku. URL: www.dzs.hr (posjećeno: 22. 9. 2008.).
17. van der Ploeg, F., Veugelers, R. (2008). Towards Evidence-based Reform of European Universities. *CESifo Economic Studies* 2008 54 (2):99–120. URL: <http://cesifo.oxford-journals.org/cgi/content/full/54/2/99> (posjećeno 5. 9. 2008.).
18. *White paper on education and training: Teaching and Learning – Toward the Learning Society* (1995). Luxembourg: Commission of the European Communities, Office for Official Publications of the European Communities. (hrvatski prijevod: 1996. *Prema društvu koje uči*. Bijeli dokument o obrazovanju. Zagreb: Educa.).
19. Živčić-Bećirević, I.; Smojver-Ažić, S.; Kukić, M.; Jasprica, S. (2007). Akademska, socijalna i emocionalna prilagodba na studij s obzirom na spol, godinu studija i promjenu mjesta boravka. *Psihološki teme*, 16 (1):121–140.

Original scientific paper

Dejana Bouillet

Faculty of Teacher Education in Zagreb, Zagreb, Croatia
e-mail: dejana.bouillet@ufzg.hr

Anja Gvozdanović

Institute for Social Research in Zagreb, Zagreb, Croatia
e-mail: anja.gvozdanovic@idi.hr

(Un)successful Studies: Personal Choice or Consequence of the University Education System in Croatia

Abstract

This paper is about how students look at the university education system in Croatia and the factors of (un)successful studying; it is based on the qualitative research conducted in the context of more extensive research about the characteristics of Croatian students as the emerging social elite. The goal of the paper is to analyse how students perceive the higher education system in Croatia and the factors of (un)successful studying by examining their views on the Bologna process and the factors they consider relevant to finishing their studies (un)successfully. The research checks out three hypotheses. The first hypothesis is that students are highly critical of the higher education system and dissatisfied for a variety of reasons. The second hypothesis is that students attribute failure to both individual characteristics of students and unfavourable conditions of studying. The third hypothesis is that students' perception of the higher education system and relevant factors which cause success or failure depends on the social characteristics of students. The results of the research support the first two hypotheses; the third one needs further quantitative research.

Key words: students from the University of Zagreb, the Bologna process, efficient studying, the higher education system.

Received in November 2008

Accepted in December 2008